

УДК *316.343:316.35(477-22)»1920/1933»*

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.14>

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920–1933 РР.)

Лисенко Дмитро,*аспірант ОНП «Історія та археологія» за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**Херсонського державного університету*

ORCID ID: 0009-0006-4606-9339

Статтю присвячено комплексному дослідженню соціального складу Комітетів незаможних селян (КНС) у Радянській Україні у 1920–1933 рр. на основі джерельної бази, що містить законодавчі акти, протоколи засідань, інструкцій від вищих органів влади, спогади партійних ідеологів, праці сучасних та радянських істориків. Описано особливості соціального формування та функціонування структури, що стала інструментом реалізації політики радянської влади на селі. Показано, що КНС створювалися не лише для адміністративно-репресивних завдань, а й як можлива соціальна опора комуністичного режиму серед різноманітних верств населення.

Проаналізовано певні соціальні категорії незаможників, що становили ядро організації: безземельні та малоземельні селяни, наймити, учасники колективних господарств, люди з низьким рівнем соціального статусу. Особливо відзначено наявність частки декласованих елементів, схильних до наживи та інших злочинних дій за рахунок односельчан. Приділено увагу національному складу КНС, де переважали українці, але мали місце бути і представники інших національностей. Приділено увагу ідеологічним та майновим критеріям відбору, що виключали заможні верстви населення та осіб із «контрреволюційним» минулим. Досліджено роль КНС як механізму контролю та соціальної інженерії на селі, що було спрямовано на розкол громади за класовою ознакою, ворожнечу у селянському соціумі, послаблення традиційних форм самоврядування та реалізацію більшовицької ідеології.

Зокрема, за допомогою КНС реалізовувалися кампанії з розкуркулення, колективізації, продрозкладки та мобілізації ресурсів села. Автор підкреслює, що членство у КНС часто було зумовлене не ідейними переконаннями, а прагненням будь-яким чином отримати економічні переваги та вигідно пристосуватися до діючого режиму. Стаття демонструє, що КНС стали своєрідною «соціальною маскою» радянської політики, формально репрезентуючи інтереси незаможних селян, але фактично виконуючи волю партійного керівництва. Їхній соціальний склад був результатом цілеспрямованого добору найбільш залежних та уразливих верств, що забезпечувало керованість і готовність до виконання репресивних заходів. Підкреслено, що діяльність КНС спричинила не лише економічну, а й морально-психологічну трансформацію сільського суспільства, що спричинило посилення недовіри, розколу у суспільстві та зникнення традиційних цінностей.

Зроблено висновки, що вивчення соціального складу КНС дає змогу глибше зрозуміти механізми радянського панування на місцевому рівні та процеси формування нової соціально-культурної дійсності.

Ключові слова: колективізація, Комітети незаможних селян, радянська влада, розкуркулення, репресії, селянство, соціальний склад.

Lysenko Dmytro. Social composition of the committees of poor peasants of Soviet Ukraine (1920–1933)

The article is devoted to a comprehensive study of the social composition of the Committees of Poor Peasants (CPP) in Soviet Ukraine during 1920–1933. It is based on a source base that includes legislative acts, meeting minutes, instructions from higher authorities, memoirs of party ideologists, and works by both contemporary and Soviet historians. The study describes the peculiarities of the social formation and functioning of this structure, which became an instrument for implementing Soviet rural policies. It is shown that the CPP were created not only for administrative and repressive purposes but also as a potential social support for the communist regime among various segments of the population.

The paper analyzes certain social categories of poor peasants who formed the core of the organization: landless and smallholding peasants, hired laborers, members of collective farms, and people with a low social status. Particular attention is given to the presence of a share of declassed elements inclined toward profiteering and other criminal activities at the expense of fellow villagers. The study examines the national composition of the CPP, which was predominantly Ukrainian but also included representatives of other nationalities. It also considers the ideological and property-based selection criteria that excluded the wealthy strata of the population and persons with a «counterrevolutionary» past.

The research explores the role of the CPP as a mechanism of control and social engineering in rural areas, aimed at dividing communities along class lines, fostering hostility within the peasant society, weakening traditional forms of self-governance, and enforcing Bolshevik ideology. In particular, through the CPP, campaigns of dekulakization, collectivization, grain requisitioning, and mobilization of rural resources were carried out. The author emphasizes that membership in the CPP was often motivated not by ideological beliefs but by the desire to gain economic advantages and adapt profitably to the prevailing regime. The article demonstrates that the CPP became a kind of «social mask» for Soviet policy, formally representing the interests of the poor peasants while in practice carrying out the will of the party.

leadership. Their social composition resulted from the deliberate selection of the most dependent and vulnerable strata, ensuring manageability and readiness to implement repressive measures.

It is stressed that the activities of the CPP led not only to economic but also to moral and psychological transformations of rural society, resulting in increased distrust, social division, and the erosion of traditional values. The study concludes that examining the social composition of the CPP allows for a deeper understanding of the mechanisms of Soviet domination at the local level and the processes of forming a new socio-cultural reality.

Key words: collectivization, Committees of Poor Peasants, Soviet power, dekulakization, repression, peasantry, social composition.

У контексті соціально-економічних перетворень, що відбувалися в селянстві Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у 1920-х – на початку 1930-х років, вагоме значення мали Комітети незаможних селян (КНС, комнезами). Ця організація була створена радянською владою як інструментарій для реалізації своєї політики на українському селі. Дослідження зумовлене необхідністю пересмислення ролі КНС не лише як адміністративно-репресивного органу, а й як соціального аспекту, що реалізовувало політичні, економічні та культурні зміни українсько-радянського села. Вивчення соціального складу комнезамів дає змогу краще зрозуміти, які верстви сільського населення були залучені до реалізації політики комуністичної партії, які мотиви спонукали людей до членства в КНС, а також соціальні наслідки для селян. Дослідження теми дає змогу не лише розкрити механізми впровадження радянської влади на місцях, а й простежити складні процеси взаємодії між державою та селянством в умовах перманентної соціально-політичної кризи. Аналіз соціального складу КНС є перспективою до розуміння ширших процесів соціальної інженерії та політичного контролю, що здійснювалися в УСРР у зазначений період.

Соціальний склад Комітетів незаможних селян був однією з основних проблем для партії у здійсненні більшовицької політики на селі в Українській СРР у 1920–1933 рр. Ці органи створювалися як інструмент упровадження радянського контролю над аграрною сферою, і ключовим завданням було залучення до їхніх лав саме тих верств населення, які були найбільш економічно, а подекуди соціально уразливими. Вони мали бути керованими і залежними від державної підтримки. Основу КНС становили безземельні й малоземельні селяни, наймити, учасники колективних господарств, а також ті, хто не мав змоги самостійно прогодувати родину через брак ресурсів [15]. Це були переважно соціально незахищені категорії сільського населення, які стали ідеальним середовищем для політичного маніпулювання та реалізації партійних завдань. Саме такі селяни, часто сповнені заздрості до більш заможних односельців, ставали слухняним знаряддям у руках влади для проведення політики розкуркулення, колективізації та репресій. Характерною особливістю соціального складу КНС була наявність люмпенізованих елементів – осіб із низьким рівнем освіти, часто схильних до кримінальних проявів [12, с. 84–86].

У документах і протоколах часто згадується про пияцтво серед членів КНС, конфлікти, розповсюдження самогонів. У деяких випадках за такі проступки члени КНС виключалися з організації. Це свідчить про наявний аморальний стан окремих представників селянства. Проблема полягає у загальній деградації суспільства, викликаній довготривалим соціально-економічним тиском. Ще однією характерною рисою складу КНС була масова неграмотність. Хоча радянська влада офіційно декларувала ліквідацію безграмотності, серед членів КНС значна частина була неграмотною або мала дуже низький рівень освіти. Це зумовлювало труднощі в організації документальної роботи комітетів, призводило до помилок в обліку, порушень інструкцій, а також робило організації залежними від більш підготовлених партійних працівників [7, Арк. 10, 11, 28; 1, с. 269].

Національний склад КНС був переважно українським – до 90%, хоча в окремих районах до складу входили росіяни, німці, євреї та поляки [9, арк. 14]. Гендерний баланс був порушений: участь жінок у КНС була мінімальною. Це визнавалося у внутрішніх документах, де партійні органи ставили завдання активізувати залучення жінок до незаможницьких організацій, однак практичних результатів ця ініціатива часто не давала [7, арк. 12, 13; 14, арк. 8].

Більшовики висунули цілу низку ідеологічних критеріїв, за яким і відбувався набір у лави КНС: 1) це обов'язково мали бути бідняки, оскільки на них робилася ставка носіїв комуністичної ідеології; 2) це люди, які поділяли більшовицькі ідеї: станові зрівнялівки і грабунку заможної частини населення; 3) це люди, які вимушені були найматися, щоб проіснувати № 4) малоземельні та безземельні селяни; 5) носії колективних форм господарювання. Заборонялося ж вступати в лави КНС населенню, що мало протилежний ідеологічний світогляд, наприклад ксьондзи, попи, пастори, а також особи, що служили в петлюрівській, царській, гетьманській, арміях та денікінських загонах [15].

У проєкті статуту сільського комітету незаможних селян, датованому 1922 р., Всеукраїнський центральний виконавчий комітет прописав вимоги щодо соціальних критеріїв потенційних членів КНС. Членом КНС могли бути кожен бідняк і біднячка, якщо вони були звільнені від сплати сільськогосподарського податку через складне матеріальне положення; усі промислові робітники, що працювали на селі на постійній роботі, при цьому не маючи ніяких нетрудових прибутків; члени комун, артілей або товариств спільного обробітку землі, якщо вони до вступу в колгосп належали до наймитсько-бідняцького складу [16, арк. 6, 7]. У цій структурі наймити посідали особливе місце. Правляча партія прагнула повністю усунути систему найманої праці. Більшовики позиціонували себе як борці за права незаможників, особливо тих, хто вимушений був найматися до куркулів на заробітки. Тому до складу комнезамів приймали людей, які не могли задовольнити свої потреби та вимушені були найматися до капіталістів [2, с. 78].

Соціальний склад Комітетів незаможних селян формувався не випадково: радянська влада чітко усвідомлювала необхідність мати на селі опору серед тих, хто найменше був інтегрований у традиційні структури самоврядування, мав занижений соціальний капітал і готовий був підкорятися вказівкам зверху. Саме тому до лав КНС не допускалися особи, що наймали робочу силу, мали нетрудові доходи або були пов'язані з торгівлею. Навпаки, активно залучали тих, хто потребував підтримки, хто зазнавав утисків і не мав змоги самостійно існувати: наймитів, батраків, безземельних селян, людей, що займалися підсобними заробітками [15].

Більшовицька влада свідомо розколювала селянство за майновим принципом, надаючи перевагу найбільш збіднілим верствам населення. Вона штучно підсилювала їхню роль, використовуючи виборчі механізми: змінювала норми представництва, впроваджувала складну багаторівневу систему рад, а також активно усувала селянські партії, які намагалися репрезентувати інтереси селянства. Такі дії давали змогу більшовикам утримувати контроль. Проте в сільських регіонах УСРР, де їхні позиції залишалися вкрай слабкими, ці маніпуляції викликали значні труднощі. Саме тому в лютому 1920 р. Володимир Ленін порадив народному комісару землеробства УСРР Дмитру Мануїльському спиратися в продрозверстці виключно на ради, сформовані з бідноти та середняків-незаможників [13, с. 485; 14, с. 244–245]. Документ Пленуму ЦК підкреслював важливість у здійсненні рішучих заходів для зміцнення організації КНС та поліпшення їхнього соціального складу. Це було важливо в контексті боротьби за знищення заможного селянства [17, арк. 42].

У процесі аграрних перетворень на селі більшовики також розраховували на підтримку з боку середньої групи селянства. Одним із провідних завдань було створення спілки незаможних селян і середняків. Відносини між ними нерідко виявлялися напруженими, суперечливими та далекими від взаємної єдності. Так, наприклад, у Волинській губернії до середини 1924 р. добре ставилися до середняків лише 27% організацій КНС. У комнезамах перебувало тоді лише 9% середняків. Пізніше, з 1925 р., середняки почали проявляти більшу зацікавленість у залученні до роботи КНС, розраховуючи на отримання економічних пільг і політичних перспектив [3, с. 50].

Районні комітети регулярно проводили облік членів КНС, стежили за їхнім моральним обличчям, перевіряли походження, родинні зв'язки, соціальний статус. Анкети заповнювалися за чіткими зразками: обов'язковим було вказати, що людина є бідняком, не користується найманою працею, не має «буржуазного» минулого. Будь-яке відхилення могло стати причиною для відмови у вступі до організації або виключення. Із погляду структури в комітетах можна було зустріти як неграмотних сільських робітників, так і студентів, представників молоді [5, арк. 9–11]. Проте молодь залучали переважно для підтримання чисельності і створення видимості прогресивності. Досвід роботи в КНС відкривав шлях до вступу до партії, отримання посади в сільраді чи кооперативі. Варто підкреслити, що влада активно використовувала соціальну приналежність членів КНС як підставу для надання пільг: звільнення від податків, забезпечення житлом, зарахування до навчальних закладів. Це створювало додаткову мотивацію для вступу навіть серед тих, хто не поділяв комуністичних переконань, але прагнув полегшити життя собі та своїй родині [6, арк. 29]. Однак така політика мала побічні ефекти: формування «партійного активу» з осіб, що не завжди були здатні на ефективне управління, не мали відповідної культури, іноді зловживали довірою влади. Звідси – часті випадки службових зловживань, грубощів, репресивної ініціативи «знизу», коли ініціаторами розкуркулень виступали самі комнезамівці без погодження з вищими інстанціями. Таким чином, колективізація та Голодомор стали останнім спалахом роботи КНС уже на початку 1930-х років, після чого було прийнято рішення про їх ліквідацію. У складеному в 1932 р. статуті сільського КНС чітко прописано процес ліквідації організації. Як перспективний привід для нівелювання КНС у VII розділі сказано, що діяльність КНС припиняється у разі відповідної постанови генеральних зборів, якщо організація ухиляється від своєї мети в бік суперечним інтересам

радянської держави. Кошти та майно передаються до фонду колективізації та кооперування бідноти [16, арк. 10].

Загалом КНС були радше соціальною маскою радянської політики, ніж самостійними органами народного самоврядування. Їхній склад формувався цілеспрямовано з найбідніших і соціально уразливих категорій, що робило їх зручним інструментом для реалізації жорстких політичних ініціатив на селі. Радянська влада використала селянську заздрість, економічну скруту і психологічну нестійкість для побудови керованої структури, яка формально діяла «від народу», а по суті – була виконавцем найжорсткіших рішень комуністичного режиму. Це давало владі змогу вишукувати з членів КНС не просто лояльних, а вдячних виконавців волі партії. Саме через комнезами на місцях реалізовувалися кампанії з розкуркулення, продрозкладки, вилучення надлишків зерна [4, с. 68–69]. Особливо активно в КНС залучалися колишні солдати Червоної Армії, яких характеризувала дисципліна, готовність до підпорядкування та довіра до нової влади [11, с. 71].

Не менш показовим є й рівень організації навчання всередині КНС. Незважаючи на загальну неграмотність багатьох членів, у деяких районах організовувалися спеціальні курси з ліквідації безграмотності [10, с. 48]. Це свідчило про прагнення зробити КНС не лише інструментом тиску, а й частиною радянського проекту «нової людини». Також багато хто вступав до КНС через тиск із боку партійних організацій або просто з міркувань самозбереження: бути поза КНС у 20-х роках означало втратити будь-яку можливість впливати на життя громади або навіть стати підозрюваним у нелояльності.

Таким чином, соціальний склад Комітетів незаможних селян демонструє глибоку трансформацію сільського суспільства – від традиційної спільноти до політично сегментованої структури, де підтримка влади визначала доступ до ресурсів, можливостей і навіть безпеки. КНС стали одним із символів нової соціальної ієрархії, де місце кожного визначали ступінь лояльності до режиму та готовність брати участь у репресіях щодо односельців.

Саме через соціальну природу КНС можна зрозуміти, чому радянські реформи так глибоко й болісно змінили українське село. Це був процес не лише економічної трансформації, а й морального руйнування, коли конфлікт інтересів між бідним і заможним, освіченим і неграмотним, активним і пасивним був цілеспрямовано посилений та використаний для побудови тоталітарної системи знизу вгору.

Соціальний склад комнезамів також відображав ключові риси радянської соціальної інженерії. Комнезами виступали в ролі провідника партійної лінії на селі, але вони не були елітарними організаціями в традиційному розумінні, навпаки, це була масова структура, сформована з найбільш уразливих, соціально залежних елементів сільського населення. Їх добирали не за моральними, освітніми чи господарськими якостями, а за політичними ідеологічними критеріями: лояльність до радянської влади, участь у перерозподілі власності, готовність до конфліктів.

Важливим був і психологічний аспект. Члени КНС часто відзначалися бажанням «відплатити» за соціальну несправедливість, яку вони відчували від більш заможних селян у дореволюційні часи. Цей класовий реванш, штучно розпалюваний більшовицькою пропагандою, ставав підґрунтям для руйнування звичних моделей солідарності, взаємодопомоги і довіри в сільській громаді. Замість співпраці між сусідами запроваджувалась атмосфера підозри, доносів, контролю. У цьому контексті КНС можна розглядати як соціальний інструмент, спрямований на руйнування традиційного сільського устрою і заміну його новою, ідеологізованою моделлю, де влада відштовхується від класової боротьби, а не від потреб громади.

Комітети незаможних селян стали тим прошарком, що забезпечив ефективну вертикаль мобілізації та репресій у найвіддаленіших кутках УРСР.

Література:

1. Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років XX століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. Вип. 15. С. 265–272.
2. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: про організацію сільської бідноти та їхню роль у здійсненні соціалістичних перетворень. Київ : Політвидав України, 1976. 149 с.
3. Буравський О., Власюк І. Діяльність комітетів незаможних селян на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак*. 2017. № 4(1). С. 48–52.
4. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.). Вінниця, 2001. 153 с.
5. ДАХО. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 79.
6. ДАХО. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 102.
7. ДАХО. Ф. 843. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 36.
8. ДАХО. Ф. 843. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 284.
9. ДАХО. Ф. 721. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85.

10. Журба М.А. Національно-культурний аспект діяльності громадських об'єднань України в умовах більшовицького режиму (20–30-ті роки XX ст.) *Українська історична наука на порозі XXI століття* : матеріали Міжнар. наук. конгр. Чернівці, 2001. Т. 3. С. 47–52.
11. Ігнатуша О.М. Запорізький край на початку 20-х років XX ст.: адміністративні та соціально-політичні зміни. *Запорізький історичний огляд*. 2009. № 1(25). С. 68–75.
12. Капустян Г.Т. Більшовицький варіант політики «римських цезарів», або Комнезами як вияв люмпенської психології. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 84–88.
13. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян, комнезами. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 485.
14. Ленін В.І. Телеграма Д.З. Мануїльському, 22 лютого 1920 р. *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. 5-е вид. Т. 51. Москва, 1920. С. 244–245.
15. Про пільги, права і обов'язки незаможних селян : Декрет Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету від 05 грудня 1923 р. Харків, 1923. 19 с. (Відбиток з газ. «Селянська правда», 28 груд. 1923 р., № 150).
16. ЦДАВО. Ф.1. Оп. 8. Спр. 40. Арк. 10.
17. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 465. Арк. 52

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025